

A JELENTÉS REKONSTRUKCIÓJA AZ OBI-UGOR NYELVEKBEN

SIPOS MÁRIA

1. Bevezetés. Az alábbiakban egy vogul–osztják szóegyezéssel illusztrálva az obi-ugor etimológiáknak a jelentések kikövetkeztetését gyakran nehezítő vonását szemléltetem, nevezetesen azt, hogy a nyelvek rokonságából adódó egyezéseket az areális kapcsolatokra visszavezethető másodlagos jelenségektől nem könnyű elkülöníteni, továbbá arra mutatok be példát, hogy milyen módszerek egészíthetik ki az efféle esetekben a jelentésrekonstrukciót.

A vizsgálandó etimológia az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi közül származik. Lexikális innovációnak minősülnek azok a vogul–osztják szóegyezések, amelyek jelenlegi tudásunk szerint az ős-obi-ugor nyelvből származnak; azaz amelyeknek nem ismeretes megfelelője semmilyen uráli nyelvből, nem párhuzamos kölcsönzés valamely harmadik nyelvből, és nem osztják > vogul, illetve vogul > osztják irányú kölcsönzés eredménye.

A szóbanforgó alapnyelv innovációinak jelentésrekonstrukciója sok tekintetben hasonlít más alapnyelvekére. Alkalmanként megkönnyíti a munkát, hogy csak két nyelv – sokszor teljesen egyező – jelentéseit kell figyelembe venni. Ugyanakkor az is gyakori, hogy a nagy számú nyelvjárásban, illetve gyűjtési helyen igen sok és szerteágazó jelentés vár feldolgozásra. A legjellemzőbb azonban az, hogy mivel az osztjákat és a vogult az ős-obi-ugor felbomlása után szomszédos, helyenként kevert (osztják és vogul) nyelvű területen beszélték és beszélnek részben ma is, a szóegyezések megállapítását, továbbá a jelentés kikövetkeztetését a szomszédos dialektusok egymásra hatásából fakadó, a szavak hangalakját és/vagy jelentését is érintő másodlagos jelenségek bonyolítják.

Az obi-ugor kori innovációk összegyűjtésében és vizsgálatában kiindulópontul a minden tekintetben igen alapos osztják nyelvjárási és etimológiai szótár (=DEWOS), valamint a vogul és osztják nyelv előzményének, az obi-ugor alapnyelv vokalizmusának történetét feldolgozó GOV adattára – amely szigorúan hangtani szempontú egyeztetés és válogatás – szolgált. A fenti két mű vogul adatait főként a Munkácsi–Kálmán-féle vogul szótárból (WWb) egészítettem ki (a munkálatokról részletesen Sipos 2002).

A nyelvjárás csoportok egymáshoz viszonyított elhelyezkedését az alábbi sematikus ábra szemlélteti, amelyben a vastag fekete vonal a két nyelv határát éppúgy jelképezi, mint azt a területet, amelyen a két nyelv szomszédos nyelvjárásai között a legélénkebbek (voltak) a kapcsolatok.

vogul		osztják	
	É	É	
Ny	K	D	szurg
	T		VVj

Az Ny, K, D és É rövidítések arra utalnak, hogy az azokkal jelölt dialektusok a földrajzi elhelyezkedésükről kapták nevüket. A legdélibb vogul nyelvjárást tadvainak szokás említeni (T). Az osztjakológiában hagyományosan keletinek nevezett nyelvjáráson belül a szavak elterjedtségének vizsgálatában célszerű megkülönböztetni a szurguti (szurg) és a VVj (vahi–vaszjugáni) nyelvjárás csoportot. Az alábbiakban sematikus térképeken fogom illusztrálni az etimológia nyelvjárási reprezentációit, valamint az egyes jelentések elterjedtségét. A szóbanforgó etimológiához vagy jelentéshez tartozó adat meglétét az árnyékolás jelzi, ha tehát valamelyik nyelvjárás csoport téglalapja fehéren marad, akkor ott a tárgyalt szó nem ismeretes.

Elemzendő példában először az 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légyete' jelentésű vogul–osztják szóegyezések összetartozását bizonyítom, ezután pedig a már összekapcsolt adatokból az obi-ugor korra kikövetkeztethető jelentést keresem.

2. A szóegyezések összetartozásának bizonyítása. A DEWOS és a GOV egyöntetűen külön szócikkben közli az 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légyete' jelentésű szavakat. Az osztjákban az 'ikrázik, ikrát rak' jelentésű szó két déli osztják nyelvjárásból adatolt:

Č Kam *sir*- 'Rogen absetzen' (GOV 603, DEWOS 1362).

A vogul megfelelőt ugyanezek a művek a déli, a keleti és a nyugati területeken adatolják:

tadvai (déli) nyelvjárás: TJČ *sēr*- 'laichen' (GOV); TJ *sērānt*-, TČ *sjerānt*- 'laichen (Fisch)' (DEWOS);

kondai (keleti) nyelvjárás: KU KM *sēr*- 'laichen' (GOV, DEWOS);

nyugati nyelvjárás: VNZ VS *sērkānt*- 'laichen' (GOV); VNZ *sērkānt*- 'laichen (Fisch)' (DEWOS);

északi nyelvjárás: – .

Hangtani és jelentéstani szempontból az egyeztetés kifogástalannak tűnik, ami azonban az elterjedtséget illeti, az osztják tag gyér adatoltsága legalábbis gyanakvásra ad okot.

Külön szócikkben adja meg a GOV az alábbi, kb. 'légyete' jelentésű alapszó körül kirajzolódó szócsaládot, amely csaknem az egész osztják nyelvterületen ismert:

VVj nyelvjárás csoport: VT Vj *sir* 'яйцо мухи, Fliegenei' (im Fleisch, Fisch, VT, Vj.); V Vj *sirāntiw* 'Fliege'; 'Fliegeneier bekommen' (Fleisch, Fisch; Vj pass.);

szurguti nyelvjárás csoport: –;

déli nyelvjárás csoport: Kr *sir*: *s. wojə* 'große, schwarze Fliege (auf Fischresten)'; (in Zusammensetzung mit dem Wort *wojə* usw. 'Tier:'); Kr *sirtə* 'Fliege'; Kr *sir* 'яйцо мухи, Fliegenei', KoP *pum-sirtə-wojə* 'Heuschrecke';

északi nyelvjárás csoport: O *seri* 'Fliegenei'; (in Zusammensetzung mit dem Wort *wojə* usw. 'Tier':) Ni *sīrən*, Kaz *sīrti* 'Fliege'; Sy 'мухи, Fliege' (Sy.), 'Fliegenei (O); Sy *seri-werti-ne* 'Fliege'; Ni Š *sirən*: Ni *sirən wojə*, Š *sirən woj* 'Fliege'; Š *sirənta*, Ahl. *sirinta* 'Wespe'; Ahl. *sirjnga* 'Wespe'; Ni Š Kaz *sirənt*- 'Fliegeneier bzw. Maden bekommen' (Fleisch, Fisch; Ni Kaz: pass.); Eier legen (Fliege; Š); O *seritə*- 'Fliegeneier bekommen' (Fleisch, Fisch; Vj pass.).

A GOV és a DEWOS által világosan elhatárolt szócikkekhez képest a WWb a két vogul szócsaládot nem választja szét, és a vogul nyelvterület egészéről idéz adatokat:

tavdai (déli) vogul: *sēri* 'pete, ikra'; *sērānt* 'ikrázik, petézik'; *sērānt* 'ikrázik, petézik';
 kondai (keleti) vogul: *sār* 'pete, ikra'; *sārē-vārēp* 'légy'; *sāri* (*sēri*) 'ikrázik, petézik';
 nyugati vogul: LM *ser-voārep*, LU *sēr-vārēp*, P *ser-vārēp* 'légy';
 északi vogul: *sēri* 'pete, ikra'; *sēri-vārēp* 'légy' (WWb 543a).

A vogul szó gazdag adatoltsága (és itt nem idézett példaanyaga) arra vall, hogy nem egyszeri, egyéni metaforikus használatról van szó, hanem csakugyan mindkét jelentése megvan a szónak.

A 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légypete' jelentésű szavak az osztjában is összefügghetnek, hiszen a két szóegyezés összekapcsolásának hangtani akadályai nincsen, valamint a két jelentés, a peterakás és az ikrázás funkcionális és vizuális hasonlósága alapján is összetartozhat a két szócikk.¹

3. A jelentés kikövetkeztetése. A következő lépésben azt kell eldönteni, hogy a két szóegyezés összekapcsolása után 'ikra, ikrázik' vagy 'pete, petét rak' jelentést rekonstruálhatunk-e az obi-ugor korra – vagy esetleg mindkettőt.

Amint az adatok ismertetéséből fentebb kiderült, a 'pete, petét rak' és az 'ikra, ívik' jelentésű fejlemények nyelvjárási képviselője igen eltérő. Még szembetűnőbb a különbség, ha a különböző jelentésekre lebontva ábrázoljuk a dialektális képviselőket.

¹ Sajátos párhuzamként egy vogul példát lehet említeni. Az analógia különös voltát az okozza, hogy az „egyezés” hangtani oldala nagyon is homályos, a „hangmegfelelések”, ami a szókezdő szibilánst, az első szótagi vokálist, a tövégi *γ* meglétét illeti, elfogadhatatlanok. Az egyik oldalon egy ugyancsak obi-ugor kori etimológia, a *sēnəγ 'serke, pete' (GOV 595) vogul része áll: vog. TJČ *šānəw*, KU *šāni*, KM *sāni*, P *šāniγ*, VN *šāni*, VS *šāni*, LO So *sāniγ* 'Nisse' (GOV), N *sāniγ*, LM *šāni*, LU *šāni*, K *soāniγ*, T *šānu* (Pl. *šāngət*) 'serke, Nisse' (WWb 525b). A másik oldalon pedig olyan nyugati vogul adatok, amelyek hangalakjukat tekintve három szempontból deviánsak: (WWb 541b) LM *sēnəγ*, LU *sānəγ*, ám jelentésük 'ikra'. Ha a fent említett okoknál fogva nem is egyeztethetők a szó hagyományos értelmében, mégis hasonló jelentések valamilyen kapcsolatáról van szó, mint amilyenekre a vizsgált esetben láttunk példát, amely egy kellemetlen élőködő szaporodása, valamint a halak ivása közti hasonlóságon alapul. Másrészt ez a példa, amelyben – valószínűleg északi vogulból származó – interdialektális kölcsönzéssel, esetleg részben homofonikus attrakcióval magyarázható az erősen eltérő alakok megléte, jól illusztrálja, hogy milyen módon és mértékben befolyásolhatják a szavak hangalakját, jelentését, sőt, egymáshoz való viszonyát a szomszédos nyelvjárások, ill. nyelvek.

'pete'				
É	K	D	szurg.	VVj
Ny	T			

'légy'				
É	K	D	szurg.	VVj
Ny	T			

'petét rak (megnyüvesedik)'				
É	K	D	szurg.	VVj
Ny	T			

'ikra'				
É	K	D	szurg.	VVj
Ny	T			

'ikrázik'				
É	K	D	szurg.	VVj
Ny	T			

Ez önmagában véve is azt valószínűsíti, hogy az előbbi lehet az eredeti jelentés. Ennek bizonyításához először az 'ikra' jelentésű szavak bizonyos metaforikus alkalmazásait tekintem át (3.1.), majd az 'ikrát rak' jelentésű szavak nyelvjárási megoszlásának vizsgálata következik (3.2.).

3.1. Másodlagosnak tűnik az 'ikra' jelentés a vogulban is egy véletlenül, alkalmi jelleggel kínálkozó, de talán más esetekben is használható aspektus szempontjából is. Az ilyen jelentésű szavak mindkét obi-ugor nyelvben – bár nem csupán ezekben – szerepelnek 'vádli, lábikra' jelentésű összetételekben.

A DEWOS (1206) állásfoglalása szerint a déli és az északi területen létező osztják DN Kam KoP Ni *purə*, Kaz *pər*, O *por* 'Rogen(blase) des Barsches und Kaulbarsches / икра окуня и ёрша (DN–Kaz; Kam Ni auch: der Aalraupe; KoP: „потому что она комками”); Rogen (allgem.; in e. Dorf bei Obdorsk)' szónak csak vogul megfelelője ismert LO *pōr*, So 'Rogen'. A WWb (456a) szintén csak északi vogul adatot ad meg: N *pōr* 'ikra'. Ezzel szemben az UEW (407) uráli eredetűnek tartja őket, és egy 'vádli' jelentésű szölkup adatot is hozzájuk kapcsol (az egyeztető részben a déli osztjából is idéz 'láb'+ 'ikra' elemekből álló, 'vádli' jelentésű összetett szót). A kommentár részben vizuális hasonlóságra utal a jelentésmegfelelések magyarázatakép-

pen: „Der am Bauchende des Fisches einen Klumpen bildende Rogen bildet eine Vorwölbung, die den Muskelknoten am menschlichen Schenkel ähnlich ist.” Más nyelvekből is hoz analógiákat: a zürjénből és a vogulból az osztják példához hasonló ’láb’+’ikra’ elemekből álló összetételeket, az orosz *укра* szónak ’ikra’ és ’lábikra’ jelentése egyaránt megvan. A vogul analógiában említett T *märnā* ’ikra’ lexéma ugyancsak uráli eredetű (UEW 295, bár az obi-ugor adatokon kívül csak egy kérdőjeles cseremiszi tagja van). A DEWOS és a WWb szerint a VVj, a szurguti és a déli osztják nyelvjárás csoportokban, valamint a nyugati, a keleti és a déli vogul nyelvjárásban ismeretes.

A vádli megnevezésére mindkét nyelvben számos kifejezés szolgál. Az osztjákban a legnagyobb területen a déli osztjából említett ’láb’+’ikra’ elemekből álló összetételek fordulnak elő, pl. Ni *kür-purə*. Ugyanezen előtaggal alkotott, ugyancsak ’vádli’ jelentésű összetételek még: Trj *kör-pöylī* (*pöylī* ’Magen, Wanst’), Vj *kör-səm* (*səm* ’сепиде, Herz’). Más elemekből alkotott pl. Likr *sāγ_oəñ-pöylī* (*sāγ_oəñ* ’Hinterseite der Fußwurzel und des Unterschenkels’), valamint jövevény kifejezés is létezik.

A vogulban a *marnə* (P, valamint K és T) szóval alkotott összetétel pl. T *laël-märnā* mellett létezik az előző bekezdésben említett Trj osztják adat utótagjával nyilvánvalóan egyeztethető utótagú LM *ləl-sirχ-pōχēl* ’lábikra’ (*ləl* ’láb’, *sirχ* (önálló jelentés nélkül, összetételekben), *pōχēl* (önálló szóként ’lábikra’, valamint ’lábikra’, ’karizom’, ’comb’ jelentésű összetételekben kb. ’izom’ jelentésben, ill. ’kidudorodó, kerek rész’ értelemben. Csaknem ugyanez a hármas összetétel létezik ’hús’ jelentésű utótaggal: LM *ləl-sirχ-ñoul* ’lábikra’.

A fentieket összefoglalva: vádli megnevezésére szolgáló kifejezések tehát az osztják és a vogul nyelvterületen hasonló szerkesztésűek, és e számos változatban csak a két uráli eredetű lexéma egyike fordul elő, nevezetesen a vogulban csak a *mären*, az osztjákban pedig kizárólag a *por*. Vagyis a vizsgált *ser/sir* szavak ezekben az általános, sőt ősi szerkezetekben nem szerepelnek, ami azt a feltevést támasztja alá, hogy az ’ikra, ikrát rak’ jelentések másodlagosak, tehát eredetibbnek a ’pete, petézik’ jelentés tartható.

3.2. Nyilvánvalóan értékes tanulságokkal járna, ha módunk lenne megvizsgálni egy-egy jelentésmezőben az odatarozó szavak jelentésének egymáshoz való viszonyát. A jelentéstani mikrorendszerek efféle vizsgálatára – amely területen a dialektológiának kézzelfogható eredményei vannak – azonban még az igen alapos DEWOS anyagának birtokában sincsen mód a lejegyzések különböző ideje, az adatrögzítések helyének esetlegessége stb. miatt. Óvatos következtetéseket azonban le lehet vonni az ugyanazon jelentésű szavak elterjedtségének egybevetéséből.

A vogulban, amint az fentebb is látható volt, az egész nyelvterületen a N *sēri* és megfelelői állnak ’ikrázik’ jelentésben:

vog. N *sēri* (WWb):

	É		É	
Ny	K	D	szurg	VVj
	T			

Az osztjákban a VVj *koj-* és megfelelői használatosak a halak ívásának megnevezésére (ennek megfelelője a vogulból csupán az északi nyelvjárásban, valamint csak helynevekben adatolt):

osztj. VVj *koj-*, Ni *χuj-* (DEWOS 440):

(É)		É		
Ny	K	D	szurg	VVj
	T			

Tulajdonképpen mindkét nyelv esetében a nyelvterület egésze egy-egy lexémát ismer. A fenti mellett egyedül a déli osztjákban adatolt még egy tő 'laichen' jelentésben:

osztj. Kam. Tš *sir-* (DEWO 1362):

É				
Ny	K	D	szurg	VVj
	T			

Mindez egybevág azzal az elképzeléssel, amely szerint a szóbanforgó adat megléte a déli osztják nyelvjárásban vogul hatásnak tulajdonítható.

4. Összefoglalás. A fentiekben arra a világ nyelveiben korántsem egyedi jelenségre láttunk példát, amelyben a genetikus rokonságra visszavezethető egyezést másodlagos, az areális kapcsolatok nyomán fellépő hasonlóságok/egyezések módosítják.

A tárgyalt etimológia vogul és osztják fejleményeiben ismeretes jelentések kialakulása a következő lépésekben mehetett végbe: az obi-ugor alapnyelvben a lexémának 'pete, petét rak' jelentése lehetett. Az obi-ugor alapnyelv felbomlása után a vogul nyelvterületen metaforálódással létrejött az 'ikra, ikrát rak' jelentés is. Végül pedig a vogullal határos, kétnyelvűek által lakott területen az osztják is átvette a vogulban létrejött második jelentést. Mivel ilyen nyelvi helyzetben, vagyis kevert nyelvű területeken a kölcsönzés nagyon sok szinten és változatban elképzelhető, a tárgyalt etimológia esetében a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy indirekt kölcsönzéssel, pontosabban az ún. jelentéskölcsönzéssel (*semantic loan*) állunk szemben. Ilyenformán a tárgyalt szóegyezés beleillik azon jelenségek sorába, amelyet a kétnyelvűség az átvevő nyelv több szintjén, számtalan változatban eredményez.

A jelentés rekonstruálásában kiegészítő eljárások kaptak szerepet: (1) az etimológia nyelvjárási képviseleteinek jelentések szerinti felbontása; (2) a vizsgált lexémák részvétele bizonyos metaforikus alakulatokban (nyilvánvalóan esetenként alkalmazható csak); (3) a szinonimák nyelvjárási megoszlásának áttekintése. Ezen vizsgálatok, illetve más hasonló elemzések szerencsés módon egészíthetik ki az etimologizálás hagyományos eszközkészletét olyan nyelvek esetében, amelyekben másodlagos jelenségekkel kell számolnunk.

IRODALOM

- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
GOV = Honti 1982.
Honti László 1982: *Geschichte des obugrisches Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest.
Honti László 1999: *Az obi-ugor konsonantizmus története*, Szeged.
Munkácsi Bernát–Kálmán Béla 1984: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest.
Rédei, Károly ed. 1986–88: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Wiesbaden–Budapest.
Sipos Mária 2002: Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I., *Nyelvtudományi Közlemények* 99, 7–57.
Sipőcz Katalin 2001: A jelentés rekonstruálásáról, *BUM II. Szófejítő Műhely*. 1999. szept. 8–10. Budapest, Nyelvtudományi Intézet, 138–44.
Sipőcz Katalin 2000: *Az uráli nyelvek testrészneveiről*, PhD disszertáció, kézirat, Szeged.
Steinitz, Wolfgang szerk. 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin.
UEW= Rédei 1986–1993.
WWb = Munkácsi–Kálmán 1984.